

Inhoud

THEORETISCHE GESCHIEDENIS, JAARGANG 24, NUMMER 1, 1997

A. Mitzman	Verschuivende grenzen tussen 'Hoog' en 'Laag' in het negentiende-eeuwse Frankrijk: boerenstand en burgerlijke esthetica	1
A. Sens	Was Adam zwaar? Nederlandse bijdragen aan de nabadebatten in de achttiende en negentiende eeuw	12
D. van der Horst	Nederlandse Vrijmetselarij in de historische belangstelling	27
W.T. Eijssbouts	Over de context en de kern van Thomas Hobbes' staatsleer	42
M.C.M. Korsten	Fotografie als historische bron	52

Korte besprekingen

D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (62) - P. te Boekhorst e.a. (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (63) - E. Pii (ed.), *I linguaggi politici delle rivoluzioni in Europa XVII-XIX secolo* (64) - J. Müller, *Concordia Pragensis. Karel van Manders Kunsttheorie im Schilder-Buch. Ein Beitrag zur Rhetorisierung von Kunst und Leben am Beispiel der rudiolfnischen Hofeinstler* (66) - M. Kitzinger, *Chronos und Historia. Studien zur Titelblattikonographie historischer Werke vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. (68) - W.E. Franits, *Paragons of virtue. Women and domesticity in seventeenth-century Dutch art*. (70) - T. Streng, *'Realism' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875. Een begripshistorische studie* (72) - Feminisme en geschiedschrijving, Maria Grever, *Srijd tegen de stilte. Johanna Naber (1839-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (74) - L. de Jong, *Herinneringen I en II* (76) - Schrift, Geschiedenis en Geletterdheid. Een kanttekening bij D.R. Olson, *The World on Paper. The conceptual and cognitive implications of writing and reading* (79)

Bibliografie- Recente tijdschriftartikelen op het gebied van de theoretische geschiedenis 82

Lijst van tijdschriften en series (met afkortingen) 88

Inhoudsopgave 1996 94

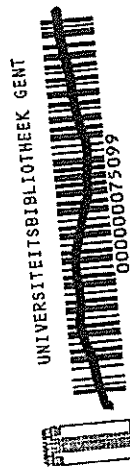
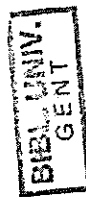
'Verschuivende Grenzen tussen 'Hoog' en 'Laag' in het Negentiende-eeuwse Frankrijk: boerenstand en burgerlijke esthetica

Wie in het Musée d'Orsay, het Parijse museum voor negentiende-eeuwse Franse kunst, kijkt naar de data van schilderijen die de boerenstand vertegenwoordigen (voornamelijk schilderijen van Jean-François Millet en Gustave Courbet) zal merken dat de eerste voorbeelden van dit genre van net vóór of uit de Tweede Republiek stammen, dat wil zeggen van rond 1848. Als men vervolgens de reconstructies van het plattelandleven in de literatuur en de muziek nagaat dan ziet men dat *Les Paysans* van Balzac van 1844 dateert, dat *Le Peuple* van de historicus Michelet, met een lang eerste hoofdstuk over de boerenstand, in 1845 geschreven is, dat de streekromans van George Sand rond 1845 beginnen te verschijnen, en dat de eerste geïllustreerde populaire verzameling van volksliederen uitkomt in 1843. Deze in de jaren veertig van de negentiende eeuw plotseling optredende en veelzijdige belangstelling voor het leven en de cultuur van de Franse boerenstand is het uitgangspunt voor deze bijdrage.

Nu is het niet zo dat in de literatuur en kunst van het Ancien Régime of in die van het tijdperk na de Franse Revolutie het plattelandleven helemaal werd verwaarloosd. Weliswaar vonden vóór 1848 de realistische aanzetten van de zeventiende-eeuwse broeders Le Nain geen navolging van belang, maar geïdealiseerde boerenjongens en meisjes zijn in de burgerlijke en aristocratische kunst en literatuur van de achttiende eeuw een geliefd thema. Soms krijgt zo een verhaal of schilderij een sterk moralistisch tintje, zoals bij de *malédiction paternelle* van Jean-Baptiste Greuze, en soms wordt het een zuikerzoete verheerlijking van herdere en herderinnegjes, zoals in Honoré d'Urfé's *Astrée*.

Een totale afwezigheid van het landleven in de kunst en literatuur zou ook vreemd zijn, want tot ver in de negentiende eeuw leefde een grote meerderheid van de Franse bevolking op het platteland. Toch wordt de visie op de boerenstand vanuit de literatuur tot ongeveer het midden van de negentiende eeuw gekenmerkt door een groot gebrek aan echte belangstelling of zin voor realisme. Als wij de traditionele beeldvorming over de boerenstand vergelijken met wat de sociale- en cultuurhistorici van de afgelopen dertig jaar hierover aan het licht hebben gebracht, dan zien wij dat noch de enorme armoede, of het geweld en de onzekerheid, noch de rijkdom en de verscheidenheid van de *culture populaire* ons door de schilders en schrijvers van de vroege periode worden doorgegeven. Integendeel, de lenzen waarmee de grote massa van het rurale volk door de geleterde elite bekeken werd waren sterk vervormend. Dichters en kunstenaars werden geïnspireerd door een nostalgische hang naar de vermeende eenvoud en harmonie van de plattelandscultuur of door de hervormingsdrang van de missionarissen van de christelijke beschaving. Vanuit deze laatste optiek, uit-

THEORETISCHE GESCHIEDENIS 24 (1997) 1

Was Adam zwart?

Nederlandse bijdragen aan de aap-debatten in de achttiende en negentiende eeuw*

Op het eerste gezicht lijkt de vraag Was Adam zwart? weinig tot niets te maken te hebben met de natuurhistorische aap-debatten in de achttiende en negentiende eeuw. Toch is er een nauw verband. De aap-debatten raakten aan fundamentele vragen zoals: was er sprake van één enkele, ondeelbare schepping (*monogenese*) of waren er meerdere scheppingen geweest (*polygenese*); hoe zagen de eerste mensen eruit; in welke staat leefden zij en waar leefden zij oorspronkelijk? Dus: waren de eerste mensen blank of wellicht zwart; waren ze (nog) volmaakt of juist verwilderd; leefden de eerste mensen in Azië of misschien wel Afrika?

Allerlei meer of minder speculative beweringen over het ontstaan en de verspreiding van de mensheid deden de ronde. Het beeld van een eerste mensenpaar dat zo'n 6.000 jaar eerder in Europese ogen blank en wel op een paradijselijke plaats op aarde was gezet en het relaas van de zondvloed waarna Noach en zijn zonen de aarde bevolkten, bleek niet alleen voor meerdere uitleg vatbaar, maar werd zelfs betwist. In Genesis stond niets over de huidkleur van het eerste mensenpaar, noch over die van Noach en zijn zonen. De belangstelling voor en kennis over niet-Europese volkeren droegen in hoge mate bij aan dergelijke kwesties en vragen. De toenemende contacten tussen Europeanen en Afrikanen, Aziaten, Amerikanen en Zuidlanders vogden een nieuwe dimensie toe aan de geschiedenis van de mensheid, een geschiedenis die zich bijvoorbeeld in vier stadia ontwikkelde. Achttiende-eeuwse stadiatheorieën gingen doorgaans uit van een ontwikkeling van eenvoudig naar gecompliceerd. Dit kon als een positieve ontwikkeling opgevat worden: van primitief naar beschaafd, waarbij de blank-europeaan het hoogste beschavingsniveau bereikt had. Er bestonden echter ook meer negatieve opvattingen over de menswording: van natuurlijk maar artificieel of zelfs gecorrumpceerd. Het schemergebied van dit natuurlijk eenvoudige, het onbeschaafde, het natuurlijke was het domein van een menselijk wezen waarvoor de niet-blanke mens maar ook de mensapen model konden staan.

Aap-debat is dan ook deels een misleidende term. Want niet zozeer de aap stond centraal maar de mens. Vragen als wat maakt de mens onderdeel van de natuur? en wat onderscheidt de mens van andere schepsels in de natuur? stimuleerden onderzoek naar fysieke en geestelijke verschillen tussen mens en dier. De term aap kan ook tot verwarring leiden, omdat tot eind achttiende eeuw adequate beschrijvingen van de toentertijd bekende mensapen, de orang-oetang en de chimpansee, ontbraken. De meeste achttiende-eeuwse hadden nog nooit een echte mensaap gezien. Vooral het wezen dat orang-oetang werd genoemd, letterlijk bosmens, kon zowel een werkelijk bestaande mensaap zijn als een fictief schepsel, met al dan niet antropomorfe kenmerken.

Tot de heersende onduidelijkheid droegen ook de afbeeldingen van mensapen en

negers bij. Petrus Camper (1722-1789) merkte op dat veel afbeeldingen van apen en negers vermeende overeenkomsten aandikten:

'De dicht bijeenstaande ooggen, de kleine en als ingedrukte neus, en de vooruitstaande bovenlip maak en voor het grootste gedeelte de gelijkenis uit met de Zwarthen, welke onze hedendaagsche Natuur-schrijvers niet humie fraai afgezette, en opgesmukte Planten nog vergrootten, doch welke schielijk verwijnt, wanneer wij op alle de deelen van het ligchaam, en van het hoofd in het bijzonder volkoomen achte geeven...'

De achttiende- en negentiende-eeuwse aap-debatten waren een West-europese aangelegenheid waar ook Nederlandse geleerden en amateurwetenschappers zich in mengden of zelfs het voortouw in namen. In de hedendaagse internationale literatuur worden de Schotse, Engelse en vooral Franse deelnemers aan deze debatten onder de loep genomen. Edward Tyson, Lord Monboddo, Buffon, Lamarck, en lieden als Condillac en met name Rousseau spreken tot de verbeelding. Ook de Duitser Blumenbach en de Nederlander Petrus Camper – en dan vooral diens gezichtshoekmetingen – ontbreken doorgaans niet in recente studies. Ook niet in het inspirerende *Ape, Man, Apenman. Changrijg views since 1600* (Leiden 1995), waarin liefst 32 bijdragen zijn opgenomen van auteurs uit zeer uiteenlopende disciplines. Zo laten historici, wetenschapshistorici, antropologen, filosofen, literatuurwetenschappers, biologen en ethici, uit vaak nieuwe gezichtspunten, hun licht schijnen op de vele facetten van de rol van apen in geschiedenis en samenleving, ook buiten Europa.

De bundel doet dus op allerlei manieren recht aan het feit dat deze debatten vooral internationaal van karakter waren en nog steeds zijn. In een aantal bijdragen in deze bundel komen ook Nederlandse deelnemers aan bod. Hier wil ik ingaan op die Nederlandse bijdragen aan de aap-debatten in de achttiende en negentiende eeuw en wel aan de hand van een aantal bekende en minder bekende Nederlandse naturalisten en geïnteresseerden in natuurhistorische onderwerpen.

Scala naturae en Systema naturae

De Natuurlyke Historie was een bloeiende tak van wetenschap in de achttiende eeuw. Deze natuurlijke historie vormde echter geen welomschreven specialisme; academiëci uit verschillende disciplines meenden er een bijdrage aan te kunnen leveren. Nederlandse naturalisten stonden geruime tijd in een traditie die we kennen als de *fyfco-theologie*.

Twee verschillende benadringingen stonden in de natuurhistorische methode al dan niet broederlijk naast elkaar: hiërarchiseren en classificeren. De meest bekende hiërarchie van de natuur, of *scala naturae*, is de zogenaamde Great Chain of Being (hierna de Grote Keten). Het idee van de Grote Keten was geëenzijds nieuw.¹ In de christelijke betekenis was de Keten het resultaat van Gods Schepping. De Keten was onveranderlijk, volmaakt harmonieus, met slechts graduele overgangen die de continuïteit waarborgden, en bovendien doelmatig en nuttig. De drie natuurrijken delfstoffen, plan-

ten en dieren waren vaste categorieën, waarbinnen elk schepsel ook een vaste plaats had. De mens nam een centrale positie in en vormde de overgang van het dierenrijk naar de engelen.

De Nederlandse popularisator van de fysico-theologie, de dominee J.F. Martinet (1729-1795), loste op elegante wijze het probleem van de eenheid en uniciteit van de mensheid op door dankbaar gebruik te maken van het concept der Grote Keten. In zijn *Katechismus der Natuur* (1777-1779) liet hij zien dat de hele natuur trapgewijs en harmonisch (statisch) geordend is, met geleidelijke overgangen tussen de drie natuurrijken of scheidlijnen lagen.³ Zo was de mensap een dier en de mens een mens. De Keten zelf (= de hele Schepping) kon alleen God kennen. Martinet hanteerde voor de mensheid een subketen, die op het laagste niveau begon bij de Hottentotten (Khoikhoi) en Lappen (Samen) en culmineerde in illustere Nederlandse geleerden. In de woorden van Martinet:

'En daar in alles een vaste schakel en opklimming is, zal mogelijk het Verstand van den domsten Hottentot niet veel overtreffen de Oplettendheid der schranderste Apen: het vernuft der vier beremde Vaderlanders, naamelyk, dat van eenen HUIGENS, van eenen HUGO DE GROOT, van eenen BOEKHAAVIL, of van eenen MUSCHENBROEK zal mogelijk niet veel kleiner zyn dan dat van den minsten der Engelen, indien in het Heslal geene andere Wezens zyn, die deeze gaeping vullen, het geen ons onbekend is.'⁴

In de loop van de achttiende eeuw kwam het Ketencconcept onder druk te staan. Een onbedoelde aanzet hiertoe werd gegeven door het werk van de Zweeds geleerde Karl Linnæus (1707-1778). Linnæus *Systema naturæ*, dat in 1735 werd gepubliceerd en velle gewijzigde herdrukken beleefde, werd zowel geprezen als bekritiseerd. Classificeren was voor Linnæus niet slechts een middel, maar een doel op zich: taxonomie in dienst van de kennis van de Schepping. De inherente vereenvoudiging, beoogd in Linnæus systeem, kon niet iedereen bekoren, ook niet in Nederland. Petrus Camper vond classificeren als doel op zich te ver gaan en de natuur dreigde haar volheid en leven hierdoor te verliezen:

'O bebagelyke Wetenschap, welke de kruiden tot tuinvakken en bedden bepaalt, en die zig niet op geblaazene Grieksche woorden, daar men hang moet worden, kittelt... Ik zal inzonderheid toonen, dat de Planten, evenals gelyk de Menschen, adem haalen, dat zy een ongevoelige Doorwaseming hebben, dat zy met den onloop van bloed of vegen bevoordeeld zyn, dat zy gevoed worden en voortteelen, evenals de Dieren. Ja, ik zal ten duidelyken toonen, dat zy een harstocht van liefde hebben, en met Gevoel begraafd zyn.'⁵

Ook Johannes Le Francq van Berkhey (1729-1813) vond het oppervlakkige beschrijven, zoals hij classificeren noemde, te mager als basis voor de natuurlijke historie.⁶ De invloedrijke Duitse arts en Göttinger hoogleraar Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840), wiens werk ook in het Nederlands vertaald werd, achtte het classificatiesysteem van Linnæus te kunstmatig, niet natuurgeroew.⁷ Blumenbach wees ook de Grote Ketent af, omdat dit statische concept evenmin als Linnæus' systeem de natuur op adequate wijze in kaart bracht. Blumenbach zag echter wel het nut in van een Ketent-

concept ontbāan van de theologie, maar dan als beeldspraak, die 'de beoëffening der Natuurlyke Historie gemakkelijk kon maken.'⁸

Mensapen en mensēn

Mensapen waren vooral in de belangstelling gekomen door medici. Zo beschreef de Amsterdamse arts Nicolaas Tulp (1593-1674) een Angolese chimpansee. Tulp's tijdgenoot Jacob Bontius (1592-1631), arts te Batavia, publiceerde over een Oost-Indische mensap die hij de naam orang-oetang meegef. De afbeelding van Bontius orang-oetang had weinig apachtig. Het was een antropomorfe vrouwelijke wezen, dat eerder leek voortgesproten uit fantastische verhalen dan uit daadwerkelijke waarneming.

Tulp en Bontius waren, samen met de Engelse arts en ontledkundige Edward Tyson (1650-1708), tot ver in de achttiende eeuw de gezaghebbende informatiebronnen over mensapen, in woord en beeld. Tyson had alleen de beschikking over een chimpansee, die hij in 1698 ontdeedde en op functionele elementen met de mens vergeleek, een onderzoek waarvan hij de resultaten in 1699 publiceerde.⁹ Deze bosmens of pygmie, zoals Tyson het dier ook noemde, vormde zijns inziens een soort tussenvorm tussen mens en dier binnen het grotere geheel van de Scheppingsketen en niet 'een menselij dwergas' zoals in klassieke teksten bewerd werd.¹⁰ Ondanks de vele overeenkomsten 'in the outward shape of the Body, but likewise in the structure of many of the Inward Parts'¹¹ tussen Tysons 'pygmie' en de mens, was en bleef de pygmie een dier. Desondanks konden Tysons bevindingen opgevat worden als bedreigend voor heersende theologische opvattingen. Immers, door de anatomische overeenkomsten tussen mens en dier te laten zien, tornde Tyson aan de uniciteit van de mens.

Ook ten tijde van Linnæus stond de kennis over de mensapen nog in de kinderschoenen en was het niet duidelijk waar de chimpansee en orang-oetang thuishoorden. Linnæus schijnt met het werk van Tyson niet bekend te zijn geweest en de enige mensap die Linnæus ooit gezien had, zou een jonge, dode chimpansee zijn die hij rond 1760 toegestuurd kreeg. Op basis van vooral reisbeschrijvingen paste Linnæus, niet zonder worsteling, de mensapen in zijn classificatiesysteem in. Linnæus hield vast aan de drie natuurrijken en plaatste de mens in het dierenrijk. Vanaf de tiende druk van zijn *Systema naturæ* (1758) onderscheidde hij onder andere de Dagmens en de Nachtmens, twee soorten die onder de primaten vielen.¹² De Dagmens werd onderverdeeld in zes variëteiten, te weten: de wilde mens (*Homo ferus*), de Amerikaan, de Europeaan, de Azaat, de Afrikaan en de monsters, waaronder dwergen, reuzen en Hottentotten met één teelbal vielen. Met de Nachtmens of *Homo nocturnus* werd niet alleen de door Bontius afgebeelde mensap bedoeld¹³ maar bijvoorbeeld ook de negevalbino kon hieronder vallen. Om de verwarring nog groter te maken: op basis van Linnæus' criteria zou een mensap ook onder de wilde mens kunnen vallen. De variëteit wilde mens onderscheidde zich namelijk door viervoetigheid, stromheid (=niet kunnen praten) en grove lichaamsbeharig. Deze wilde mens, waarbij Linnæus on-

der anderen de zogenaamde wolfskinderen voor ogen had, zou volgens hem een eerdere fase van de menselijke ontwikkeling kunnen vertegenwoordigen.¹⁴

In 1747 erkende Linnaeus dat het hem niet gelukt was één fysiek kenmerk te vinden waarmee de mens onweerlegbaar van de aap onderscheiden kon worden, en dat als hij de mens een aap had genoemd of de aap een mens hij problemen zou hebben gekregen met de kerk.¹⁵ In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam er steeds meer kritiek op Linnaeus wilde mensen en monstren, kwalificaties die volgens de critici (thuis hoorden in een tijdperk van mythes en bijgeloof en niet in een verlichte eeuw. Het was Blumenbach die rond 1780 *Homo sapiens* een aparte plaats gaf, los van de mensapen.¹⁶

Gradurende de achttiende eeuw maakte steeds meer bekend over apen en mensapen. Niet alleen medici en anatomen maar ook (amateur)naturalisten hielden zich onledig met de bestudering van deze buiteneuropese dieren. Vooral leden van het in 1778 te Batavia opgerichte Bataviaasch Genootschap der Konsten en Wetenschappen, vrijwel allemaal in dienst van de VOC, verrichtten driftig veldonderzoek naar allerlei facetten van de Oost-Indische natuur. Beschrijvingen van de orang-oetang, de gibbon en andere apen gepubliceerd in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* kwamen uit de koker van Frederik van Würmb, J.C.M. Radermacher, Joshua van Iperen en Frederik Schouwman. Veel exemplaren van mensapen en apen die Europa bereikten en veelal in Nederland terecht kwamen, waren afkomstig uit Nederlandse koloniale standplaatsen in Oost en West of werden door bemiddeling van bijvoorbeeld VOC-personeel verscheept. Zo hadden Petrus Camper en de directeur van de stadhouderlijke menagerie Arnout Vosmaer (1720-1799) via hun goede contacten in de koloniën de beschikking over meerdere veelal dode exemplaren mensapen.¹⁷ Nieuwe tekeningen en gravures van mensapen vervingen de minder natuurgetrouwe afbeeldingen. Camper zelf was een begenadigd tekenaar, maar ook een bekend kunstenaar als Adriaan de Lette maakte afbeeldingen van de orang-oetang en de gibbon.

Deze Nederlandse onderzoekers in moederland en koloniën legden zich over het algemeen meer toe op de soortbepaling van apen en mensapen dan op het zoeken naar tussenvormen tussen mens en dier. Ook het onderzoek naar het uiterlijk van de oorspronkelijke mens sprak deze Nederlanders tot de verbeelding. Het negeralbinisme speelde hierbij een belangrijke rol. Zo meende Joshua van Iperen (1726-1780), predikant te Batavia, op basis van de bijbel en eigen veldonderzoek op albino's te kunnen concluderen dat zowel het eerste mensenvaar als Noach en diens zonen blank moesten zijn geweest. De zwarte huidkleur was het gevolg van klimatologische omstandigheden (de zon vooral) en was mettertijd eindelijk geworden. Negeralbinos waren geen blanken maar zwarten, die door een toevallige afwijking getroffen waren.¹⁸

Om aan te tonen dat negers tot een en hetzelfde mensengeslacht behoorden als alle andere mensen én dat de overeenkomsten tussen de mensapen en de mens, zoals Edward Tyson in 1699 bewees had, niet klopten, ontleedde Petrus Camper in 1758 een Angolese jongen en in de jaren daarna nog een aantal negers en mensapen. In zijn openingscollege voor de universiteit van Groningen in 1764¹⁹ hield Camper zijn toevoorders

voor dat zijn anatomische exercities hadden aangeroemd dat mensapen noch tweebeinig waren, noch een spraakvermogen hadden. Hieruit volgde dat de mens uniek was, dat er geen sprake kon zijn van continuïteit tussen dier en mens. Niet alleen was de mens uniek, de mensheid was ook één. Camper wees polygenetische theorieën resoluut af en kon de onhoudbaarheid ervan ook empirisch aantonen. De verschillen in huidkleur – hét uiterlijke kenmerk dat polygenetisten gebruikten om hun beweringen te staven – waren vooral een gevolg van verschillen in klimaat, maar ook van voeding en vermengingen.²⁰ Camper funneerde, ook in latere jaren, tegen geleerde en niet-geleerde auteurs die (schijnbare) fysieke overeenkomsten tussen mensapen en neger aangrepen om de inferioriteit van zwarte mensen te laten zien. Camper was waarschuwend om de uitzondering toen hij al in 1764 zover ging te veronderstellen dat de eerste mens wel eens bruin of zelfs zwart geweest zou kunnen zijn, doch bovendien constateerde dat het eigenlijk niet uitmaakte:

'Lat Adam zwart, lat by bruin, getaand of wit geschapen zyn, zyne nakomelingen moesten noodzaaklyk, zoodra zy over de wyduitsgestrekte aarde verspreid wierden, naar het land, de byzondere voedsels en ziekten verschilden, van kleur en gedaante veranderen. Een toevallig verschil moest door overerving zig aan veelen mededeelen; gelyk wy nog dagelyks zien gebeuen. Eene vermenging van twee zeer verschillende soorten van menschen moest noodwendig een derde voortbrengen, t welk van beider iets overnam; en het welke niet dan door eenige eeuwen konde veranderd worden.'²¹

Nadat hij de uniciteit van de mens anatomisch bewezen had, kon Camper zich toeleggen op de zijns inziens veel interessantere soortbepaling van de apen. Hij was de eerste die, op basis van de ontleding van jonge exemplaren, de orang-oetang als afzonderlijke soort beschreef en deze onderscheidde van de chinpanse.²² Maar ook Camper kon zich vergissen. Een jaar na de *Natuurkundige Verhandelingen over den Orangoutang* kreeg Camper de beschikking over de schedel en het skelet van een volwassen dier en dacht niet weer een andere soort te maken te hebben.²³

In zijn beschrijving van de orang-oetang en de gibbon liet Dirk Leonard Oskamp (1756-1802) geen twijfel bestaan over de dierlijke status van deze apensoorten. De orang-oetang leek weliswaar op de mens, maar was ten onrechte '...in de Rye der Zoogende Dieren, als een Midden-Dier tusschen de Menschen en Beesten, tusschen het Redelyk en Redenloos Schepzel' geplaatst. Het dier was gewoon een aap, een redeloos dier. Het idee alleen al om de mensap onder het mensengeslacht te scharen was een belediging voor de mensheid.²⁴ Ook bekritiseerde Oskamp uitlatingen over de vermeende nabijheid van aap en neger en hij vond het een belediging voor de negers om ze qua geestelijke vermogens zo dicht bij de apen te plaatsen. Sommige geleerden meenden, aldus Oskamp, dat

'tusschen een NEGER of HOTTENTOT, en de ORANG-OUTANGS, of naar den MENSCH gelyke AAPEN, byna geen wezenlyk onderscheid plaats hebben zoude; daar wy egter door de ondervinding nog daagelyks leeren, dat er wel zeer moogelyk uit de eersten een NEWTON of HIPPOCRATES, maar uit de laatste zelfs geen NEGER of HOTTENTOT, in zynen ruuwsten en onbeschaafsten Natuurstaat beschouwd, ooit kan voortgebracht worden.'²⁵

Wat had het aap-debat tot zover opgeleverd? Er was rond 1800 weliswaar een voorzichtige consensus bereikt over de plaatsing van de apen in het dierenrijk en de uniciteit van de mensheid, maar daarmee waren de problemen geenszins opgelost. Anatomisch waren er overeenkomsten en verschillen tussen mens en aap, maar het ging erom naar welke kant men de balans liet doorslaan. Voor Camper waren het rechtop lopen en de spraak voortbehouden aan de mens en op die terreinen verschilden de mens-apen anatomisch van de mensen. Verder was de mens behept met rede en bovenal toegelust met een ziel, met een bewustzijn.

De grens tussen mens en dier was echter flexibel en werd regelmatig overschreden. Dat mensapen een potentieel spraakvermogen zouden hebben werd door sommige Europese denkers, zoals Lord Monboddo (1714-1799), niet bij voorbaat als onzin afgedaan.²⁶ De remonstrants predikant Marinus Stuart (1765-1826) verwoordde een breed gedeelde opvatting toen hij in 1802 opgelucht schreef dat door geleerden als Camper de mensaap in het dierenrijk was gebleven. Stuart had dan ook niets dan lof voor Camper en schreef, laat ons

²⁶ ...de nagedachtenis van uwen Camper zeggen, wiens vergelijkende Oniteedkunde U bewijst heeft van de ondragelijke vernedering, tot welke een Monboddo U had willen brengen, om den afschuwelijken Ourangoutang uwen broeder te noemen.²⁷

Ondanks Campers bevindingen en Stuarts woorden van opluchting playevide de vermeende nabijheid van mensaap en neger de weg voor nieuwe gedachten en speculaties over de oorspronkelijke mensen. Rond 1800 verschoof de aandacht zich meer en meer naar het probleem van de eenheid en verscheidenheid van de mensheid. Zoals bij het achttiende-eeuwse aap-debat de uniciteit van de mens in het geding was en bezwen moest worden, zo stonden bij het debat over het ontstaan van de mensheid het aap-debat van begin negentiende eeuw en de verspreiding ervan over de aardbol het probleem monogenese of polygenese en de kwestie van het oorspronkelijke uiterlijk van de mens meer centraal. De bijbel werd, ook in Nederland, niet meer als gezaghebbend beschouwd als het wetenschappelijke kwesities betrof. Stuart beschouwde het gebruik van de bijbel als antwoord op wetenschappelijke vragen als een bewijs van onvermogen. De bijbel was echter nog wel betrouwbaar als het ging om monogenese en de verspreiding der mensheid aan te tonen. Het wetenschappelijk bewijs voor de eenheid der mensheid was de onderlinge vruchtbaarheid en het feit dat ongeacht de afkomst of huidkleur uit alle kruisingen vruchtbare nakomelingen voortkwamen.²⁸

Blumenbach had de mensheid in vijf hoofdvariëteiten ingedeeld, de Caucasische, de Mongolische, de Aethiopische, de Amerikaanse en de Maleitische, een indeling die geruime tijd toonaangevend bleef. Hij stelde dat de Caucasische variëteit voor de Stamvader van de overige verscheidenheden gehouden moest worden. Behalve een esthetisch argument (de Georgiërs waren het mooist van alle mensen, met name hun scheidde), gaf Blumenbach het argument dat op basis van berekeningen het de Kaukasus moest zijn vanwaar de mensheid zich over de aarde had verspreid. Een derde, maar niet minder belangrijk argument was dat de Kaukasische variëteit blank was; dus de

oorspronkelijke mens moest ook blank zijn geweest.²⁹

Een andere opvatting, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in Europa postvatte, was dat de mens van oorsprong een (soort) neger, een diernens of zelfs een aap zou zijn geweest. Menigeen dacht dat dit oorspronkelijke wezen niet meer in die vorm bestond. Anderen dachten wel degelijk iets te kunnen zeggen over het uiterlijk van een dergelijk schepsel en zijn menswording. Vooral in Frankrijk en Engeland circuleerden rond 1800 ideeën over een afstammingsverwantschap tussen aap en mens. De Franse naturalist J.B. de Lamarck (1744-1829) werd in het eerste decennium van de negentiende eeuw op slag beroemd met zijn transformisme. Hij stelde voor de chimpansees als voorouder van de mens te beschouwen.³⁰ De statische component van het Ketenconcept had met deze afstammingstheorie plaats gemaakt voor een dynamisch, evolutionistisch concept.

Willem Bilderdijk gruwde van dergelijke nieuwerwese opvattingen die de wereld op zijn kop zetten. Ze ontketten hem in 1807 de uitspraak: 'Sommigen onzer verlichte geesten (...) willen volstrekt uit Aapen gesproten zijn; dat zy my, en die met my denken, ook onze keus geven!'³¹

J.E. Doornik (1777-1837) en de oorsprong van de mensheid

Van de hand van Jacob Elisa Doornik, arts te Amstertdam en Batavia, verscheen in 1808 een intrigerend boek, getiteld *Wijzeig-natuurkundig onderzoek aangaande den oorspronlijken mensch, en de oorspronlijke stammen van deszelfs geslacht*. Zijn prijzende woorden aan het adres van geleerden als Kant, Herder, Blumenbach, Lavater en Camper, weerhielden Doornik er niet van twijfels te uiten over het werk en de opvattingen van de hooggeleerde heren. Doornik was, zoals hij schreef, gaan twijfelen aan de vanzelfsprekendheid waarmee de bijbelse monogenese aanvaard werd. Zijn vraag luidde dan ook:

'Of de, dhans plaats hebbende, verscheidenheden van het menschelijk geslacht zig laten afleiden, uit slechts, ééne oorspronlijken stam; dan, of, hertoe, verschillende oorspronlijke stammen moeten worden aangemonen. En, zoo het eerste waar is, welke, alsdan, de geboorteplaats van deezzen eenigen oorspronlijken stam van het menschelijk geslacht is geweest?'

Doornik kwam op basis van het criterium van de onderlinge vruchtbaarheid van de mensen tot de conclusie dat er slechts één menselijk geslacht was, maar dat er sprake was van zes oorspronkelijke stammen. Hij kon niet zeggen of deze stammen gelijkrijdig of opeenvolgend ontstaan waren, maar hij dacht dat het een kwestie van opeenvolging moest zijn, omdat dit meer in de aard van de natuur zou liggen.³² Hiervan Uitgaande moest er ook een oorspronkelijke woonplaats zijn van de allereerste mensstam. Doornik was een uitvondering in Nederland door de monogenese publiekelijk ter discussie te stellen, naar eigen zeggen, om de lezers te leren kritisch om te gaan met dergelijke vanzelfsprekendheden die het predikaat natuurlijk hadden verworven.

Hoe, zo vroeg Doornik zich af, hadden de oorspronkelijke mensen eruit gezien? Doornik ging uit van een ontwikkeling van de mensheid van laag naar hoog, van een diernens als voortbrengsel van de natuur naar een mens als onderdeel van 'de orde der verstandig-redelijken wezens'. Omdat de mens als mens-dier begonnen was, deden we de oorspronkelijke mens daar te zoeken waar de mensen het meest op dieren leken, zowel in uiterlijk als gedrag. En omdat veranderingen in schedelvorm en herseninhoud volgens Doornik bepalend waren geweest voor de ontwikkeling van mensdier naar mens was dat het uiterlijke kenmerk waarop gelet diende te worden. Voor Doornik waren negers degenen die de eerste mensen of mens-dieren het meest nabij stonden en Afrika de oorspronkelijke woonstee. Negers bewonden zich weliswaar 'in eenen reeds min of meerdere beschaafden staat', desondanks waren de overervingen komsten tussen de oorspronkelijke mens-dieren en negers nog zichtbaar. De schedel van de neger had een vorm 'in het welk de sporen zichtbaar zijn van een wezen, t geen aan zijne dierlijke nooddrift alleen gehegt is'.³⁴ Doornik suggereerde dat er in de binnenlanden van Afrika nog mensen zouden kunnen wonen die dichter bij de diernens stonden dan de toentertijd bij de Europeanen bekende negervolkeren. En hij ging zelfs zover een verwantschap tussen mens en mensaap te veronderstellen.³⁵

'Ik aarzel daarom niet, om te stellen, dat de oorspronlijke mensch, tot de familie van den ourang-outang behoort, in zoo verre de laatste hem als diern-mensch zoo gelijkvormig is, schoon ik tevens erken, dat, al konde den ourang-outang, uit kracht van zijn hersengestel, tot eenen veel hogere ontwikkeling gebragt worden, dan tot hietoe door de bloote medewerking der natuur geschied is, de mensch, door daadzaken, bewezen heeft, dat hij, als mensch, zig niet alleen boven alle dieren verheft, maar zelfs, als zoodanig, tot de classieke orde der dieren niet behoort.

Of zij beelden tot het zelfde geslacht behooren, zoude dan kunnen bewezen worden, wanneer zij niet elkander vruchtbaare kinderen teelden. Hierwa is, tot hier toe, geen bewezen voorbeeld voorhanden. Zulks blijft dus onbeslist, even zeer als het tegengeselde.³⁶

Ondanks de overeenkomsten tussen mensaap en mens (neger) onderscheidde de laatste zich van de aap door de taal. Mensapen bezaten weliswaar spraak (Klanken of Toonen), maar taal (klinkende tekenen of klinkende beelden) was voorbehouden aan de mens. Doorniks diernens bleek op dit terrein meer dierlijk dan menselijk te zijn: evenals de dieren sprak deze oorspronkelijke mens, maar beschikte hij niet over taal.³⁷

Reacties op Doorniks *Wijsserig-natuurkundig onderzoek* konden niet uitblijven. Twee jaar na Doorniks boek verscheen er een verhandeling van de arts en latere hoogleraar te Groningen Gerbrand Bakker (1771-1828)³⁸. Bakker verzette zich tegen de grensverving tussen diert en mens. Doorniks veronderstelde verwantschap tussen de neger en de mensaap gaf slavenhandelaren een extra troef in handen om hun handel voort te zetten na de afschaffing van de slavenhandel door Engeland in 1807, aldus zette Bakker zijn betoog kracht bij. Immers, de slavenhandelaren zouden hun straf ontlopen door te beweren dat zij geen mensen, maar dieren verhandelden. Aan de andere kant zouden mensapen aanspraak kunnen maken op mensenrechten en zouden er geen ethische bezwaren meer bestaan tegen experimenten om mens en aap te kruisen. Bak-

kers bezwaren golden ook de veronderstelling dat de mens zijn ontstaan te danken zou hebben 'aan de aarde, aan een organisch Universum of ander duister wezen'. Ook al gaf de bijbel onvoldoende of geen uitsluitsel over zaken als de staat en de woonplaats van de oorspronkelijke mens, dat was geen reden God niet te blijven erkennen als scheppend beginsel en bestuurder van het heelal. Zouden we dit niet doen, dan zou de mens van alle steun en geluk beroofd zijn.³⁹ Bakkers weerlegging van Doorniks opvattingen was, aldus Bakker zelf, echter niet (fysico-)theologisch en bijbels, maar wetenschappelijk en op onbevooroordeeld onderzoek gestoeld.

In zijn *Natuur- en geschiedkundig onderzoek, aangaande den oorspronkelijken stam van het menschelijk geslacht* besteedde Bakker dan ook pagina's lang aan de beschrijving van de invindinge en uiterlijke kenmerken van de mensapen en de neger teneinde te concluderen dat zou de orang-oetang zich tot mens verheffen bij zodanige veranderingen (met name aan beenderen en spieren) moest ondergaan, dat men niet anders kon dan erkennen dat een dergelijke metamorfose niet annemelijk was. De typische schedelvorm en herseninhoud bij de negers waren niet zoals Doornik beweerde een teken van dierlijkheid, maar, evenals andere fysieke kenmerken, een kwestie van klimaat, leefwijze en voeding.⁴⁰ De neger was een mens en de orang-oetang een diert. De mens, dus ook de neger, onderscheidde zich door de rede en het vermogen zich verder te ontwikkelen.

Bakker besloot zijn verhandeling met een verwijzing naar het concept van de door God gegeven Grote Ketten:

'...dat, niettegenstaande alle zachte overgangen in de natuur, welkers heerlijke orde eenen Alvermogenden Schepper en Regeerder zoo duidelijk aanwijst, geen der dieren zich ooit tot de menscheit verheffen kan, maar dat aan elk hunner gelijk aan den mensch zelven, onderscheidens ingehamijde en verstandelijke eigenschappen zijn toegestaan, welke elks bepaald en onveranderlijk karakter daarstellen.⁴¹

De arts, anatoom en zoöloog en Utrechtse hoogleraar Pieter Harting (1812-1885)⁴² hield zich, vooral na het verschijnen van Darwins *On the origin of Species* (1859), ook bezig met de grens tussen mens en diert. Zijns inziens was het verschil tussen mens en diert slechts gradueel. Bovendien verlegde Harting de grens. Hij dichtte dieren hogere vermogens dan louter instinct toe; dieren bezaten als bezielde wezens een mate van bewustzijn. De mens bleef uniek en wel door, in de woorden van B. Theunissen, 'de mate waarin zijn verstandelijke vermogens hem onafhankelijk maakten van zijn dierlijke aandriften, waardoor hij vatbaar was voor beschaving en in staat werd gesteld de wereld om hem heen wetenschappelijk te benaderen'. Harting dacht dat volkeren in tropische gebieden een beschavingsachterstand hadden opgelopen omdat hen de noodzaak ontbrak inspanning te leveren voor het vervullen van hun levensbehoeften. Hij vatte strijd in de zin van deze inspanning op. Verder beschouwde Harting evolutionaire ontwikkeling als een harmonieuze ontvouwing van een Goddelijk plan, als een vreedzaam proces.⁴³

Theunissen toont aan dat door Hartings kennismaking met Darwins geschriften, tegen de achtergrond van binnen- en buitenlandse problemen, het wereld- en mens-

beeld van de Nederlands geleerde geleidelijk veranderde. Hartings idèe van een door God geschapen harmomeuze natuur, waarin alles een vaste en nuttige plaats had en vooruitgang verdere beschaving betekende, vermengde zich in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw met een beeld van de natuur en mensheid gokenmerkt door conflicten en strijd. Een strijd die zich binnen de mensheid vooral zou afspelen op het niveau van typen of rassen en dus ook naties. Een strijd ook die in de toekomst vermoedelijk zou uitmonden in de overheersing van de wereld door Europese volkeren.⁴⁴

H.M. Bernelot Moens (1875-1938): van missing link naar nieuwe mens⁴⁵

Bakkers opmerking over de zijns inziens verworpelijke experimenten om mensen met apen te kruisen werd een eeuw later door de zoöloog A.A.W. Hubrecht aangehaald in *De Gids* (1908). Hubrecht reageerde op een brochure uit datzelfde jaar, getiteld *Waarheid. Proefondervindelijke onderzoekingen omtrent de afstamming van den mensch. Waarheid* was geschreven door Herman Marie Bernelot Moens en bevatte een plan, om het raadsel van de afstamming van de mens eindelijk te onttrafelen door middel van een experiment waarbij vrouwjieschimpansee en -gorilla's via kunstmatige inseminatie bevrucht zouden worden met het zaad van negers. Moens draaide in zijn voorstel de seksen om. Bij vroegere ideeën over kruisingen van mens en dier, in zowel mythologie als bij beoogde experimenten zoals Bakker bedevelde, was er sprake van mannelijke mensen en vrouwen, vrijwel altijd negerinnen.⁴⁶ Moens voorzag minder problemen in het verkrijgen van sperma van een neger dan in het verkrijgen van toestemming van een negerin om geïnsemineerd te worden met apensperma, alhoewel geschenken en geld wonderen konden doen.⁴⁷

Men zou verwachten dat Moens geïnspireerd zou zijn door Darwin, maar De Rooy laat zien dat Moens' plannen veel eerder op Ernst Haeckels anthropogenie en diens recapitulatietheorie teruggronden. Haeckel constateerde dat de overenkomsten tussen mens en aap de verschillen verre overtroffen. Mensen onderscheidden zich, aldus Haeckel, alleen van de aap door hun spraakvermogen en het daarop gebaseerde abstractievermogen. Er zou in zijn optiek een missing link, een niet-sprekende aapmens, hebben moeten bestaan. Met Eugene Dubois vondst in 1893 van de zogenaamde 'Java-mens' de *Pithecanthropus erectus* leek de missing link tussen mens en aap realiteit te zijn geworden.

Waar, aldus De Rooy, Haeckel de afstand tussen mens en dier minimaliseerde, vergrootte hij die juist tussen de rassen.⁴⁸ Literatoren als Shakespeare en Goethe hadden de plaats ingenomen van geleerden als Newton en Grotius en de Lappen waren vervangen door Patagoniërs, maar de vergelijking was niet veel anders dan die van een eeuw daarvoor. De afstand tussen Shakespeare en Goethe enerzijds en de Bosjesmannen (Hottentotten) en Patagoniërs anderszijds achtte Haeckel zoveel groter dan die tussen mens en aap, zodat de laatste welhaast wegwiel.

De door Moens voorgestelde experimenten stuiten op verzet en werden niet uitgevoerd en Moens kwam na enige omzwervingen in 1914 terecht in de Verenigde Staten, alwaar hij een andersoortig project trachtte uit te voeren. Niet de afkomst van de mens stond nog centraal maar de toekomst van de mensheid. Moens vronderstelde dat alleen vermengingen van de rassen de mensheid op een nog hoger beschavingsniveau zou kunnen brengen. Hieraan lag ten grondslag Moens opvatting dat er geen pure rassen meer bestonden; de verschillende variëteiten waren het resultaat van vermengingen in het verleden. Moens vond het, in een artikel uit 1929, tijd worden dat de beschaving 'vermenselijkt' werd. Alle mensen, ongeacht hun ras, nationaliteit, sekse en godsdienst, zouden onderdeel moeten uitmaken van een Internationale Natie, waarin sleutelwoorden als vrijheid, recht en universele broederschap hoog in het vaandel zouden moeten staan.⁴⁹

Was Adam zwart?

Petrus Camper was een uitzondering toen hij in 1764 suggereerde dat Adam niet-blank zou kunnen zijn geweest. Hij was minder een uitzondering in zijn opvatting dat de neger in elk geval een menselijke mens was, en Adam dus ook. Voor de meerderheid der christenen, die een paradijselijke genese van de mensheid aanhingen, was een zwart Adam een verwerpelijke gedachte. Maar ook voor gelovige Europeanen die zich niet beriepen op de bijbel, was het idee alleen al om af te stammen van een neger (paar) welhaast ondenkbaar. In deze opoek overheerste het beeld dat niet-blanken mensen waren die achterbleven, bij wie onbeschaafdheid hoogtij vierde en bij wie morsigheid en promiscuïteit als uitwassen van die onbeschaafdheid golden. Varianten van het Grote Ketencconcept en speculaties over tussenvormen en 'missing links' voelden een dergelijke beeldvorming. In elk geval was zowel de neger als de oorspronkelijke mens mens.

Voor naar polygenese neigende lieden als Doornik zou de vraag 'Was Adam zwart?' anders moeten luiden. Er was immers geen sprake van een enkele Adam maar van meerdere oorspronkelijke stammen. En ook het zwart was niet het zwart van de toentertijd bekende neger, maar het zwart van een diergelijkend mens.

Voor negentiende-eeuwse (amateur)wetenschappers bij wie de bijbel naar de achtergrond was gedrongen, paste een vraag naar het uiterlijk van Adam niet meer in het wetenschappelijk onderzoek. Het idee van een ontwikkeling van primitief naar beschaafd, van een vooruitgang van de mensheid prevaleerde. Definites van wat de mens onderscheidde van het dier richtten zich vooral op geestelijke en intellectuele vermogens. Het negentiende-eeuwse beeld van een 'oorspronkelijke mens' was dat van een eenvoudige levend mens die de wereld om hem heen nog niet wetenschappelijk benaderde. Menselijke beschaving werd synoniem geacht met wat men in het blanke West-Europa dacht bereikt te hebben. Moens pleidde voor vermenschlijking van de beschaving was een reactie hierop.

Sommige lezers zullen zich afvragen waarom de titel van dit artikel niet luidt: Waren Adam en Eva zwart? of Was Eva zwart? De ondertitel maakt dit vrijwel onmogelijk. In de achtentiende en negentiende eeuw ging men, im- of expliciet, uit van een mannelijke afstamming en een evolutie die 'altijd opgehangen (is) aan de ontwikkeling van mannelijke vaardigheden', om de woorden van B. Noske aan te halen¹⁰. Daarmee is niet gezegd dat opvattingen over 'de vrouw' of 'het vrouwelijke' in debatten over afkomst en ontwikkeling van de mensheid geen rol speelden. Opvattingen waarin vanaf eind achttiende eeuw de (dierlijke) natuur meer en meer vereenzelvigd werd met 'vrouwelijk' en (rationeel-wetenschappelijke) cultuur met 'mannelijk' zijn uitermate belangrijk, maar heb ik hier buiten beschouwing gelaten.

In het laatste kwart van deze twintigste eeuw wordt de relatie mens - dier op weer andere manieren ter discussie gesteld. In 1988 bekrusteerde Noske het antropocentrisme waarbinnen de relatie mens-dier gedefinieerd wordt. Zij riep op om dieren in hun waarde te laten en te erkennen dat, naar specifiek dierlijke maatstaven, dieren beschikken over eigen talenten, eigen sociale structuren en eigen wereldbeelden. De grens tussen mens en dier helemaal opheffen, was iets waar Noske voor waarschuwde. Naar haar mening zou het dier de status van 'de ander' moeten hebben en ze pleitte dan ook voor een antropologie van dieren, die niet ingevuld moet worden als een (antropocentrische) antropologie van mensen in relatie tot dieren.¹¹

Waar Gerbrand Bakker in 1810 voor waarschuwde, namelijk het gevaar dat apen hun rechten zouden opeisen als we ze als te menselijk zouden definiëren en beschouwen, werd onlangs 'werkelijkheid'. In 1993 werd het *Great Ape Project* gelanceerd dat zich baseert op een *Declaration on Great Apes*: 'We demand the extension of the community of equals to include all great apes: human beings, chimpanzees, gorillas and orangutans', aldus luidt de beginszin. De rechten die in deze verklaring geëist worden zijn het recht op leven, de bescherming van individuele vrijheid en het verbod op marteling.¹² Het idee van de opstellers van de verklaring, P. Cavalieri en P. Singer, is te komen tot de oprichting van een internationale organisatie naar analogie van de georganiseerde internationale anti-slaverybeweging uit de achttiende en negentiende eeuw. Chimpansees, gorilla's en orang-oetangs dienen als personen beschouwd te worden en niet als eigendom of bezit.¹³

Universiteit Utrecht
Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur

Angelie Sens

Noten

- * Dit artikel is ten dele geschreven naar aanleiding van R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden, Dpt. of Prehistory University of Leiden, 1995) ISBN 90-73368-05-7.
- 1 P. Camper, *Verhandlung van Pitrus Camper, over het natuurlijk verschil der wezenstralcken in menschen van onderscheiden landart en ouderdom; over het schoon in antyke beelden en gesceerde stenen. Gezigt door een voorstel van zene nieuwe manier om hoofften van alledeye menschen met zekerheit te tekenen.* (Utrecht, B. Wild en J. Altheer, 1791), p. 33.
- 2 Zie voor de geschiedenis van het concept A.O. Lovejoy, *The Great Chain of Being. A study in the history of*

24

Was Adam zwart?

an idea (1936 14e dr.) en voor de middeleeuwse discussie en de invloed daarvan op Edward Tyson: H. Thijssen, 'Reframing the Great Chain of Being. The medieval discussion of the human status of Pygmies and its influence on Edward Tyson', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 44-50.

- 3 J.J. Martinet, *Katichismus der natuur*, 4 dln. (Amsterdam, Johannes Allart, 1777-1779), dl. II, p. 10. Martinet, dl. I, p. 232.
- 4 Geert in W. Otterspeer, 'De aangeminderden der natuurlijke historis. Leven en werk van Petrus Camper', in: Schuller tot Peursum-Meijer, J. en W.R. I. Koops (red.), *Petrus Camper (1722-1789), ontdekker van natuur* (Groningen 1989), p. 18. Zie ook R. Visser, *The zoological work of Petrus Camper (1722-1789)* (Amsterdam 1985), pp. 77-79, 83.
- 6 J. de Francia van Beckheij, *Natuurlijke historie van Holland*, Eerste Deel (Amsterdam, Yntema en Treboel, 1769), p. 29.
- 7 J.F. Blumenbach, *Over de aangehooren verscheidenheid van het mensdelijk geslacht* (Harderwyck, Johan van Kas-tedel, 1801), p. xiii-xiv (vermaald door E.J. van Maanen).
- 8 Blumenbach (1801), p. xvii.
- 9 E. Tyson, *Orange-outang, sive Hemo Syhoestus: or the anatomy of a pygmic compared with that of a monkey, an ape and a man.* (London, Bennet, 1699); Thijssen, 'Reframing the Great Chain of Being' (1995), pp. 47-48; R. Nash, 'Tyson's Pygmic. The orange-outang and Augustan "Satyr"', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 51-62; F. Dougherty, 'Mising link, chain of being, ape and man in the Enlightenment. The argument of the naturalists', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 63-64. R. Visser, *The zoological work of Petrus Camper (1722-1789)* (Amsterdam 1985), pp. 110-112.
- 10 Homerus noemt de Pygmeen reeds; Herodotus situeert ze als zwarte dwergen in de binnenlanden van Afrika; de Griekse auteurs Ctesius en Megasthenes situeren ze in India; zie J.B. Friedman, *The monstrous races in medieval art and thought* (Cambridge MA/London 1981), p. 18.
- 11 Geëitend in Thijssen, 'Reframing the Great Chain of Being', p. 48.
- 12 Zie voor de veranderingen die Linnaeus in de verschillende edities van zijn *Systema Naturae* (1735⁹) doorvoerde M. Chazan, 'The meaning of Homo sapiens', in: Corbey, R. en B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 229-240.
- 13 J.C. Greene, *The death of Adam. Evolution and its impact on Western thought* (New York 1961), p. 186.
- 14 B. Rang, 'When the social environment of a child approaches zero', 'Wolfskinderen en de ontwikkeling van de menswetenschappen', in: *Comenius*, nr. 3 (1987), pp. 316-342, aldaar pp. 324-325; Rang maakt ook gewag van het feit dat Nicholas Tulp belangstelling voor wolfskinderen had en vooral voor de eventuele anatomische veranderingen die het in het wild leven teveel zou brengen. Zie voor het fenomeen wolfskinderen en wilde volwasseneren in de achttiende en begin negentiende eeuw, F. Tinhard, 'Homine sauvage. Hemo' ferus et homo sylvaris, de l'animal à l'homme (Paris 1968).
- 15 Dit deed Linnaeus in een brief aan Gmelin, zie Greene, pp. 184-185 en p. 357, noot 13, alwaar de bewuste brief, in 1909 gepubliceerd, aangehaald wordt.
- 16 Voor een historisch overzicht van de relatie mensapen en mensen, in vogelvlucht weliswaar, zie F. Spon-der, 'Pithekos to Pithecanthropus. An abbreviated review of changing scientific views on the relationship of the anthropoid apes to homo', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 13-27.
- 17 Zie R. Visser, *Zoological work*, p. 34 en ook F. Dougherty, 'Ape and man in the Enlightenment', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Ape-man. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 61-70.
- 18 J. van Ijeren, 'Beschryving van een witte neger van het eiland Bali', in: *Verhandelingen van het Bataviaansch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen*, I (Rotterdam en Amsterdam, Reunier Arrenberg en Johannes Allart, 1781), pp. 307-332; idem, 'Beschryving van een een blanke negerin uit de Papoese eilanden', in: *idem*, II (1784), pp. 229-244.
- 19 Deze tekst werd in 1772 pas gepubliceerd en wel als artikel onder de titel 'Redevoering over den oorsprong en de kleur der zwarten. Voorgelezen in den Onleedekonstigen Schouwburg te Groningen, den 14 van sachtmaand 1761', in: *De Rijnpostist*, 2 (1772), pp. 373-394.
- 20 Camper, 'Redevoering' (1772), pp. 379-380.
- 21 Camper, 'Redevoering', p. 393.

THEORETISCHE GESCHIEDENIS 24 (1997) 1

25

Nederlandse vrijmetselarij in de historische belangstelling

Na de Tweede Wereldoorlog is het een tijdlang betrekkelijk stil geweest rond de vrijmetselarij. Tijdens de jaren zestig bracht het Tweede Vaticaanse Concilie een zekere ontspanning in de relatie met de Rooms-katholieke Kerk. Het schandaal rond de Italiaanse loge P2, een kleine twintig jaar geleden, heeft echter aan die verhouding weer geen goed gedaan. De laatste tijd lijkt het trouwens wel alsof de zwarte legende van het geheime genootschap met zijn vele tentakels weer een nieuw leven gaat leiden. Tegenwoordig zijn de vrijmetselaars in opspraak in Groot-Brittannië, wegens vermeende invloed in overheidsdiensten, terwijl uit de Verenigde Staten een ware anti-maçonnieke propaganda afkomstig is. Dit alles lijkt mede aanleiding geweest voor de publicatie van algemene werken in diverse landen over aard en geschiedenis van de vrijmetselarij met een meer informatief karakter.

Geurende de laatste decennia is ook meer onderzoek naar de geschiedenis van de vrijmetselarij door vakhistorici op gang gekomen. Aan Angelsaksische zijde richt zich daarbij de belangstelling op de immers Britse oorsprongen van de beweging, in Frankrijk eerder op haar belang voor de Verlichting en de Revolutie, terwijl het werk van de Amerikaanse Margaret Jacob beide aspecten verenigt. In Duitsland staan dan de specifiek Duitse verschiavingsvormen, zoals de Illuminaten, en de belangstelling, evenals de geschiedenis van het anti-maçonnisme. Met enige verfraging heeft de laatste tijd ook in Nederland de maçonnieke geschiedenis meer aandacht gekregen. In het bijzonder in het onderzoek naar de achttiende-eeuwse genootschappelijkheid krijgt de vrijmetselarij een bescheiden plaats. Afzonderlijke studies zijn verder verschenen over enkele belangrijke plaatselijke loges. Verder is de Nederlandse Orde zelf actief op het gebied van de historiografie, bijvoorbeeld met het project voor een gannoteerde uitgave van de resoluties van de Haagse Grootloge sedert haar oprichting in 1756.

Onder redactie van Anton van de Sande en Joost Rosendaal verscheen in 1995 de bundel *Fien stille leerschool van deugd en goede zeden*,¹ resultaat van een zeer druk bezochte conferentie over dit onderwerp in 1992 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zoveel belangstelling voor dit onderwerp in Nederland en dan op een conferentie aan een katholieke instelling – de tijden zijn wel veranderd!

Uit hetzelfde jaar 1995 dateert een ambitieus werk van de hand van Anton van de Sande, met verve en kennelijk plezier geschreven: *Vrijmetselarij in de Lage Landen*.² Het boek geeft in betrekkelijk kort bestek, ± 200 bladzijden inclusief de vele illustraties uit de verzamelingen van de Orde van Vrijmetselaren, een geschiedenis van de Nederlandse en Belgische vrijmetselarij. Dat de schrijver daarbij wel eens een steekje laat vallen is bij zo'n onderneming haast onvermijdelijk,³ maar belangrijker is dat hij erin slaagt de resultaten van het moderne onderzoek helder en zeer persoonlijk te pre-

- 22 P. Caupier, *Natuurkundige verhandelingen over den Oorlogsoortgang* (Amsterdam 1782).
- 23 Visser, *Zoölogiaal werk*, pp. 36-37.
- 24 Dit oorspronkelijk in 1794 geschreven werk werd pas na Oskamps dood uitgegeven: D.L. Oskamp, *Natuurkundige beschrijving van den grooten en kleinen mantel-oorlog, gelijk ook van den glibbi, de twee aanpaksoortten die het meest naar den mensch gelijken* (Amsterdam, J. C. Sepp en zoon, 1803), pp. 1, 3.
- 25 Oskamp (1803), p. 3.
- 26 A. Barnard, *Momboddo's orang outang and the definition of man*, in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Apenman. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 71-85.
- 27 M. Suurt, *De Mensch zoo als hij voorkomt op den bekeniden aardbol* (Amsterdam, Johannes Allart, 1802-1807), dl. 1, p. 3.
- 28 Suurt (1802), dl. 1, pp. 62-66.
- 29 Blumenbach (1810), pp. 246-253, 259-260.
- 30 Zie G. Barsanti, *Les singes de Lamarek*, in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Apenman. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 101-116.
- 31 W. Bilderdijk, *Aantekeningen*, in: *De ziele der Celenden* (Amsterdam en s-Gravenhage, J. Allart en Gebr. van Cleef, 1807), p. 43.
- 32 Doornik, J.E., *Wijsgerechtig-matig onderzoek naar de oorspronkelijke stammen van deszelfs geslacht* (Amsterdam, J.S. van Esveldt-Holtrop, 1808), p. 25.
- 33 Doornik (1808), pp. 85-86, 150-151.
- 34 Doornik (1808), pp. 48, 157-169, 180.
- 35 Vergelijk Doorniks opvattingen met die van Jean-Claude Delanètherie (1743-1817), zoals die door Wiktor Stoczkowski naar voren gehaald zijn, *L'ancêtre en stège du XVIIIe Siècle*, in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Apenman. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 141-155.
- 36 Doornik (1808), pp. 163-164.
- 37 Doornik (1808), pp. 165-167.
- 38 G. Bakker, *Natuur- en geschiedkundig onderzoek, omtrent de oorspronkelijke stam van het menscheijk geslacht* (Haarlem, François Bohn, 1810).
- 39 Bakker (1810), pp. viii-xi.
- 40 Bakker (1810), pp. 145-150.
- 41 Bakker (1810), p. 173.
- 42 Het navolgende is ontleend aan B. Theunissen, "Een warm hart en een koel hoofd", Pieter Harting over wetenschap, de natuur en de vooruitgang", in: *Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, no. 4 (1995), pp. 47-498.
- 43 Theunissen (1995), pp. 490-492.
- 44 Theunissen (1995), pp. 491-494.
- 45 H.M. Bernhart *Mobius en het mysterie van afkomst en toekomst* (Houten 1991). De Rooy's bijdrage 'In search of perfection. The creation of a missing link', in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Apenman. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 195-207 is hierop gebaseerd.
- 46 Er bestonden verhalen dat negers het resultaat waren van een kruising tussen blanke vrouwen en nanciesapen. Negerallino's, zo werd rond 1750 nog beweerd, zouden op hun beurt het resultaat zijn van een kruising tussen negerinnen en mannelijke mensapen. Rousseau, die zich baseerde op Olfert Dapper, en Blumenbach, die zich op zijn beurt baseerde op de reiziger Th. Philips, refereren aan mannesjesapen die vrouwen en meigres seksueel lastigvallen.
- 47 De Rooy (1991), p. 37.
- 48 De Rooy (1991), p. 69.
- 49 De Rooy (1991), pp. 185-186.
- 50 B. Noske, *Haften met de wolven. Een interdisciplinaire benadering van de mens-der relatie* (Amsterdam 1988), p. 117.
- 51 Noske (1988), pp. 216-217.
- 52 P. Cavalieri en P. Singer, *The great ape project*, in: R. Corbey and B. Theunissen (eds.), *Ape, Man, Apenman. Changing views since 1600* (Leiden 1995), pp. 307-376, aldaar p. 367.
- 53 Cavalieri en Singer, p. 375.